

Місцеві назви гризунів роду *Spalax* на сході України: зінське щеня, сліпець, сліпак, кріт

Марина Коробченко

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка (Луганськ)
e-mail: aquatmarine@ukr.net

KOROBCHENKO, M. Local names of rodents of the genus *Spalax* in eastern Ukraine: zinske schenia, slipiets, slipak, and krit. — Mole rats are mentioned in old tales and legends under several vernacular names, which indicates the interest of people to these animals. Due to the wide occurrence of mole rats of the species *Spalax microphthalmus* in the east of Ukraine, they are present and known to people in all parts of the region. The most common vernacular names of mole rats here are zinske schenia (“ground puppy”), slipiets (“weak-sighted”), slipak (“blindy”), krit (mole). Vernacular names of mole rats in the east of Ukraine change geographically due to ethnic, cultural, and linguistic differences among the population. The study of common zoological names gives valuable linguistic information closely related to the history and culture of natural resource management in the east of Ukraine, as well as zoological information providing data on past occurrence and distribution of *S. microphthalmus* in the region.

Вступ

Родина Сліпакові (Spalacidae) є унікальною групою підземних гризунів, яка представлена на сході України видом *Spalax microphthalmus* (Загороднюк 2006). Біологічні та екологічні особливості цих підземних гризунів відомі переважно вузьким фахівцям, а місцеві мешканці пізнають цих тварин, як правило, тільки за слідами їх рийної діяльності та (рідше) за особливостями кормодобування та кормозапасання (Коробченко 2011, 2012).

Назва «*Spalax*» походить від давньогрецької назви цих тварин — σπῆλαιξ, а українська наукова назва «сліпак» — від «сліпий», що визначається морфологічними особливостями: відсутністю зовнішніх органів зору (очей), яка зумовлена підземним способом життя та використання голови для риття підземних ходів (Коробченко & Загороднюк 2010).

Територія сходу України є неоднорідною як за природними особливостями території (особливості рельєфу, клімату, ґрунтів, природних ресурсів, збереженості цілинних степових ділянок тощо), так і за адміністративно-територіальним устроєм та мовно-культурними особливостями. Так, південна частина регіону знаходиться на Донецькому кряжі і є більш індустріалізованою, а Північна частина (слобідська) є переважно сільськогосподарською. Відповідно до історії формування поселень людей на цих територіях, історії поселень (і

переселень) та особливостей природокористування сформувалися дуже різні особливості зооніміки, зокрема й стосовно назв сліпаків.

Spalax microphthalmus є типовим представником степових видів тварин, і його поширення зумовлюється наявністю збережених степових ділянок з лучно-цибулинною рослинністю. Останні десятиліття обсяги та інтенсивність рілництва в регіоні тільки збільшується і сліпаки зникають або вимушено переходять до «агроценозів» (Коробченко 2012), де й відбувається «контакт» з людиною, тобто мешканці стикаються зі слідами рийної діяльності на своїх городах та сільгоспугіддях, і сліпак у таких місцевостях є добре відомим звіром. І лише там, де ландшафт є малопридатним для сільськогосподарського освоєння (насамперед ділянки з яружно-балковою системою, виходами сланців) або створено заповідники, стабільні поселення сліпака лишаються у природному середовищі. Тому в таких місцях зустрічі місцевих мешканців зі сліпаками йдуть не так на садибах, як в терені, напр. при випасанні худоби, косінні, полюванні, і такі випадки пов'язані зі спостереженням самих тварин (Коробченко 2009a). Звісно, усі такі зустрічі — це завжди вживання назв тварин, які можуть бути різними в різних місцевостях.

Матеріал

Матеріал до нашого повідомлення зібраний у численних поїздках по різних районах сходу шляхом опитування місцевих мешканців сіл та смт, власників приватних садіб та городів, опитування людей поважного віку щодо назв сліпаків. Також проведено інтерв'ювання колег та студентів ЛНУ імені Тараса Шевченка, Східноукраїнського університету імені Володимира Даля, Донецького національного університету імені Василя Стуса шляхом заповнювання анкет-опитувальників, та усних опитувань студентів-біологів з різних віддалених сільських громад.

Матеріал збирався поступово, протягом тривалого часу, також і сумісно у експедиціях та виїздах по природним ділянкам території сходу для зборів матеріалу для інших досліджень, під час яких проводилось і опитування місцевих щодо назв сліпаків. Окремі його частини опубліковано в поточних дослідженнях (напр.: Коробченко & Загороднюк 2010).

Реєстр назв

Існує різноманіття назв, поширених на сході України: «сліпець», «сліпак», «зінське щеня», «кріт». Назва «зінське щеня» зумовлена народними уявленнями: нібито ці тварини замість очей мають тільки зіниці. У степових районах України сліпаків найчастіше називають «кротами», рідше «сліпцями», іноді «зінським щеням» (Коробченко & Загороднюк 2010). При цьому, в межах однієї місцевості трапляються різні назви, використовуються і «сліпець» і «зінське щеня». У місцевостях, де вживають слово «кріт», звичайно не використовують назви «сліпець» та «зінське щеня».

Нижче наведено стислі відомості про поширення 4 основних вернакулярних назв *Spalax* з аналізом їхнього зв'язку з різними соціальними чи віковими групами резидентів та прикладами вжитку таких назв.

1) Зінське щеня (земське щеня)

За відомими українськими словниками, «зінське щеня», «сліпець», «кріт» наводяться як один синонімічний ряд, при цьому «сліпак» не згадується у ньому. Так, за «Словником української мови» (Білодід 1972), «Зінське щеня — те саме, що *сліпець*. Найбільш розповсюдженими і небезпечними з гризунів є ховрахи і мишовидні гризуни, а на сході УРСР — також сліпець, або зінське щеня (Шкідники і хвороби рослин, 1956, 10); * У порівняннях. Коли б у матері була така сила, щоб тебе провчити, як чужі провчили, то не скавав би ти, як зінське щеня, угору (Панас Мирний, II, 1954, 214)». За словником Грінченка «Зінське щеня, -няти, м. Живот. в) Кротъ, talpa; б) слѣпецъ, *Spalax typhlus*. Підскакує, як зінське щеня. Ном. № 3406..».

Про походження назви «сліпця» («зінського щеняти») існують легенди, у одній з них говориться, що зінське щеня з'явилося на світ від собаки, яка обернулася жінкою. У дев'ятому поколінні роду, що походить від собаки, у жінки народилися щенята (зінське щеня), створіння, які були дуже сердиті на людей (Петров 1928). За нашими опитуваннями, «зінське щеня», іноді «сліпець», вживають переважно старші люди, за їх словами, так казали їх батьки та діди, молодь теж може переймати і використовувати цю вернакулярну назву. При цьому, вони вживають це і у мовних конструкціях для зображення рис характеру і вдачі якоїсь конкретної людини «злий, скажений як зінське щеня», «кидається, стрибає у вічі як зінське щеня».

«Зінське щеня» як українську наукову назву використовував Г. Висоцький при описі поширення й екології *Spalax microphthalmus* у Великоанадольському лісництві (Висоцький 1921). Сьогодні цю назву широко використовують у північній частині Луганщині, зокрема у Новоайдарській районі (сmt Новоайдар, с. Олексіївка, Вовкодаєве, Дмитрівка, Колядівка, Михайлюки) та Старобільському районі (сmt Старобільськ, Байдівка, Валуйки, Курячівка, Лиман, Чмирівка, Шульгинка, Петрівське, Половинкино).

2) Сліпець

Загалом назва є поширеною, але в межах ареалу дослідження обмежена переважно південним сходом Луганщини. Ця назва характерно, як не дивно, для значною мірою зрусифікованих районів, зокрема й Свердловського району Луганщини, що межує з Ростовщиною. Тут місцеві жителі кажуть на сліпаків «сліпец» (явно з українською фонетикою) або (значно рідше) «слепец». Аналогічна ситуація у окремих селах Троїцького району, у населених пунктах якого місцеве населення, як молодь так і люди поважного віку, говорить переважно українською мовою, але через сусідство з Белгородською областю відчува-

ється вплив російської мови. Так, у смт Троїцьке, селах Вільшани, Чапліївка, Вівчарове, говорять «сліпець», що по суті є відповідником російської назви «слепец». Назву «зінське щеня» та «кріт» тут не використовують. У Білокуракинському районі (смт Білокуракине, селах Курячівка, Нещеретове, Паньківка, Солідарне) використовують теж назву «сліпець». Слід зазначити, що у цих районах деяким мешканцям відома назва «зінське щеня», тобто вони чули її від старших родичів, але самі її не використовують.

3) *Сліпак*

На всій території сходу України, в межах поширення сліпака *Spalax microphthalmus*, назва «сліпак» місцевим населенням майже не використовується. Під час експедицій з опитуванням місцевих жодного разу не було зафіксовано цю назву. Її використовують переважно люди, які є дотичними до освіти, науки чи природоохорони, зокрема назва використовується у наукових статтях. Автору відомо лише дві місцевості, де відомо вживання цієї назви, обидва дотичні до заповідних об'єктів, зокрема її у с. Провалля та в с. Криничне. Назва по суті є виключно «книжною» і для регіону є чужорідною. Натомість, у частині районів поширені однокорінні номени типу «сліпець», у тому числі й тотально зрусифікованих частинах регіону.

Обидві назви «сліпак» та «сліпець» наведені у «Словнику української мови» за ред. І. Білодіда (1978 *a–b*) як суто зоологічні назви, приклади цих назв подано з наукових видань: «Вісника АН УРСР» та «Наука і життя».

4) *Кріт*

Назва «кріт» зустрічається в регіоні доволі часто, попри те, що власне кріт (*Talpa europaea*) за сходу України вкрай обмежено поширений і зустрічається майже виключно на його північному заході (фактично в річкових долинах лісостепу), а в степову зону проникає майже виключно уздовж річища Сіверського Дінця, проте й тут його поселення вкрай нечисленні (Кондратенко *et al.* 2006; Коробченко 2009b).

Аналіз поширення назви, особливостей опитаних респондентів із врахуванням поширених форм природокористування дозволяє стверджувати, що назва «кріт» найчастіше пов'язана з такими трьома факторами:

- 1) відомістю тварин виключно за порями (риють — кротять), помітними і часто небажаними, проте не зі спостереженнями самих тварин (типове: «приїхали на дачу, а тут кроти нарили, поки нас не було»);
- 2) переважно міським спектром респондентів (дачники, грибники тощо), які використовують слово «кріт», явно запозичене ними з медіа або підручників, а не від старшого покоління місцевих мешканців;
- 3) переважно некорінним населенням, а найчастіше в селищах переселенців, поселення переважно першої третини та середини ХХ ст., коли радянська

влада звозила до Донбасу мешканців з Карпат та лісостепу України, а часто й Росії, тобто людей, які знали як землеріїв тільки кротів.

Такими районами вживання назви «кріт» стосовно сліпаків є всі приміські зони великих міст, особливо на півдні регіону, де місцеве населення часто представлене селищами переселенців, які не мають місцевих традицій природокористування і часто пов'язані з гірничими об'єктами. Слово «кріт», зокрема, відмічено не раз у вжитку у мешканців Свердловського, Краснодарського, Антрацитівського, Лутугинського районів.

Прикладами таких пунктів є: с. Куряче, Медвежанка, Зеленопілля (Свердловського район); Сімейкіно, Новосвітлівка, Хрящувате, Білоскелювате, Нижньодеревечка (Краснодонського район); Красний кут, Нижній Нагольчик, Фащівка, Бобрикове, Ребрикове (Антрацитівський район); смт Врубівський, села Іллірія, Кам'янка, Першозванівка (Лутугинський район).

Обговорення

На сході України у ареалі поширення *Spalax microphthalmus* його вернакулярними назвами є «кріт», «сліпак», «сліпець», «зінське шеня». Ці назви використовуються переважно населенням, зайнятим сільським господарством на приватних або фермерських ділянках і яке стикається з наслідками кормодобування цього виду.

Мовознавці за результатами досліджень мовних особливостей сходу України теж вказують на мовну неоднорідність цього регіону. Внаслідок перемішування населення і контактів з носіями інших діалектних систем історично монолітна говірка може або залишатися незмінною, або утворювати новий моноліт з іншими говірками ареалу (Глуховцева 2003). Аналіз численних мовних змін, що відбуваються в окремих говірках сходу України, засвідчує, що в східнослов'янському ареалі не відбулася повна інтеграція говірок та їх максимальне зближення між собою. Кожна із говірок, переживаючи власну історію, залишається зі своїми рисами, що дозволило зберегтися мовній різноманітності регіону, на що вказують і минулі, і сучасні дослідники.

Визначальними чинниками розвитку фонологічної, морфологічної та лексичної систем українських говірок сходу України є соціологічна неоднорідність та близькість і контактність з говірками російської мови, наявність великих промислових центрів, у яких превалює російська мова. У мовних ареалах, що контактують з російською мовою відбувається змінення сталих морфологічних та лексичних форм та призводить до діалектної неоднорідності навіть у межах одного населеного пункту.

Останнє можна прослідкувати і на назвах «сліпець» та «кріт», які можуть зустрічатися у межах одного населеного пункту, так, наприклад, їх використовують у Попаснянському, Антрацитівському, Свердловському, Сватівському районах. Але численні філологічні дослідження засвідчують і процеси розвитку діалектних систем на сході України з тенденціями до самозбереження своєї

структури. Таким чином, старі вернакулярні назви «зінське щеня» та «сліпець» мають зберегтися у діалектах сходу України.

Важливо зазначити, що на сході України не вживається і назва «слепиш», навіть у давно русифікованих населених пунктах, де її могли запозичити з шкільних занять чи з мас-медіа. Натомість, тут поширені фактично тільки українські за фонетикою назви. Цей факт співпадає з фактичною відсутністю у місцевому лексиконі і книжної назви «сліпак».

Останні події на сході України — війна Росії проти України, внаслідок чого відбулося масове переселення та «перемішування» людей, теж позначиться на вернакулярних назвах сліпаків, внаслідок чого ці назви можуть стати менш прив'язаними до певної місцевості, або натомість там, де використовувалася лише одна з цих вернакулярних назв, буде використовуватися їх декілька. До того ж певній частині людей стануть відомі інші назви сліпаків, які, можливо, вони теж стануть використовувати.

Подяки

Автор широ дякує К. Глуховцевій за консультації щодо пошуку й аналізу місцевих назв тварин та І. Загороднюку за сприяння в організації дослідження й налагодженні мережі респондентів, а також численним респондентам за повідомлення місцевих назв тварин та місця вжитку різних варіантів назв.

Література • References

- Білодід, І. К. (ред.). 1972, 1978. *Словник української мови: в 11 томах*. АН УРСР. Інститут мовознавства. Наукова думка, Київ. — 1972. «Зінський»: Т. 3: 574. <http://sum.in.ua/s/zinsjkyj>; 1978a. «Сліпак»: Т. 9: 360. <http://sum.in.ua/s/slipak>; 1978b. «Сліпець»: Т. 9: 361. <http://sum.in.ua/s/slipecj> [Bilodid, I. K. (ed.). 1972, 1978. *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes*. Ukrainian SSR Academy of Sciences. Institute of Linguistics. Naukova Dumka, Kyiv. (In Ukrainian)]
- Висоцький, Г. 1921. Про зінське щеня (*Spalax* sp.) й кротовини. *Зоологічний журнал України*, 1: 16–20. [Vysotsky, G. 1921. About mole rat (*Spalax* sp.) and molehills. *Ukrainian Zoological Journal*, 1: 16–19. (In Ukrainian)]
- Глуховцева, К. Д. 2003. *Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослов'янських говірок*. Альма-матер, Луганськ, 1–181. [Glukhovtseva, K. D. 2003. *Linguistic Atlas of Vocabulary of Folk Life of Ukrainian East Slobozhansk Dialects*. Alma Mater, Luhansk, 1–181. (In Ukrainian)]
- Грінченко, Б. (упорядн.). 1958. *Словарь української мови. В 4-х томах*. Вид-во Академії наук Української РСР, Київ, електронна версія: <http://hrinchenko.com/>
- Загороднюк, І. 2006. Ссавці східних областей України: склад та історичні зміни фауни. *Теріофауна сходу України*. Луганськ, 216–259. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 7). [Zagorodniuk, I. 2006. Mammals of eastern provinces of Ukraine: composition and historical changes of the fauna. *Proceedings of the Theriological School*, 7: 216–259. (In Ukrainian)]
- Загороднюк, І. В. 2009. Таксономія і номенклатура немишовидних гризунів фауни України. *Збірник праць Зоологічного музею*, 40: 147–185. [Zagorodniuk, I. V. 2009. Taxonomy and nomenclature of the non-Muroidea rodents of Ukraine. *Proceedings of Zoological Museum*, 40: 147–185. (In Ukrainian)]
- Кондратенко, О., Д. Пилипенко, В. Д'яков. 2006. Особливості розповсюдження крота європейського в долині середньої течії р. Сіверський Донець. *Теріофауна сходу України*. Луганськ, 98–102. (Праці Теріологічної школи; Вип. 7). [Kondratenko, O., D. Pilipenko, V. Dyakov. 2006. The

- peculiarities of the European mole's distribution in the middle part of the Siversky Donets valley. *Mammal Fauna of Eastern Ukraine*. Luhansk, 98–102. (Proceedings of the Theriological School; Vol. 7). (In Ukrainian)]
- Коробченко, М. 2009a. Наземна активність підземного гризуна *Spalax microphthalmus*. *Біорізноморазіе и роль животнох в екосистемах* (Мат-лы V междунар. научн. конф.). Лира, Днепропетровск, 339–341. [Korobchenko, M. 2009. Over-ground activity of underground rodent *Spalax microphthalmus*. *Biodiversity and Role of Animals in Ecosystems: Proceedings of the V International Conference «Zoocenosis–2009»*. Lira Press, Dnipropetrovsk, 329–331. (In Ukrainian)]
- Коробченко, М. А. 2009b. Расширение ареала крота европейского (*Talpa europaea*) в долине река Северский Донец. *Зоологический журнал*, **88** (4): 465–472. [Korobchenko, M. A. 2009. Expansion of the European mole (*Talpa europaea*) from the Siversky Donets river valley. *Zoologicheskyy Zhurnal*, **88** (4): 465–472. (In Russian)]
- Коробченко, М. А., І. В. Загороднюк. 2010. Назви сліпаків (*Spalacidae*) фауни України: наукові й українські. *Проблеми вивчення й охорони тваринного світу у природних і антропогенних екосистемах*. За ред. І. В. Скільського та Н. А. Смірнова. ДрукАрт, Чернівці, 229–238. [Korobchenko, M. A., I. V. Zagorodniuk. 2010. Scientific and Ukrainian vernacular names of mole rats (*Spalacidae*) of the fauna of Ukraine. In: Skilsky, I. V., N. A. Smirnov. (eds). *Problems of Study and Conservation of Animals in Natural and Anthropogenic Habitats*. DrukArt, Chernivtsi, 229–238. (In Ukrainian)]
- Коробченко, М. 2011. Особливості сучасного поширення та кормозапасання сліпака *Spalax microphthalmus* (Mammalia) на сході України. *Zoocenosis 2011: Біорізноманіття та роль тварин в екосистемах*. Вид-во ДНУ, Дніпропетровськ, 267–270. [Korobchenko, M. 2011. Peculiarities of modern distribution and food storing in *Spalax microphthalmus* (Mammalia) in the East of Ukraine. *Zoocenosis 2011: Biodiversity and Role of Animals in Ecosystems*. Dnipropetr. Univ. Press, Dnipropetrovsk, 267–270. (In Ukrainian)]
- Коробченко, М. 2012. Модель просторової динаміки популяцій сліпака упродовж року. *Динаміка біорізноманіття 2012: збірник наукових праць*. За ред. І. Загороднюка. Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка, Луганськ, 48–51. [Korobchenko, M. 2012. Model of spatial dynamics of mole-rat populations during year. In: Zagorodniuk I. (ed.). *Dynamics of Biodiversity 2012*. Taras Shevchenko Luhansk Natl. Univ. Press, Luhansk, 48–51. ISBN 978-966-617-297-9. (In Ukrainian)]
- Петров, В. 1928. Нові українські варіанти легенд про походження лихих жінок. *Етнографічний вісник*, **6**: 55–66. <https://bit.ly/3msnFII> [Petrov, V. 1928. New Ukrainian versions of legends about the origin of evil women. *Ethnographic Bulletin*, **6**: 55–66. (In Ukrainian)]

Резюме

КОРОБЧЕНКО, М. Місцеві назви гризунів роду *Spalax* на сході України: зінське шеня, сліпець, сліпак, кріт. — Сліпаки під різними вернакулярними назвами присутні у давніх народних переказах та легендах, що свідчить про давній інтерес людей до цих об'єктів. Через широку поширеність сліпаків виду *Spalax microphthalmus* на сході України, вони присутні та відомі людям в усіх частинах регіону. Такими назвами є чотири: зінське шеня, сліпець, сліпак, кріт. Вернакулярні назви сліпаків на сході України географічно змінюються, що пов'язано з етнічно-культурними та мовними відмінностями населення. Вивчення народних зоологічних назв надає цінну як лінгвістичну інформацію, що тісно пов'язана з історією та культурою природокористування на сході України, так і зоологічну інформацію, яка зберігає відомості про історичне поширення і розповсюдження *S. microphthalmus* на цій території.